

nan felsefe eserleri henüz Arapça'ya tercüme edilmemişti. Bu sebeple bir yandan, "Bunun açıklaması uzun sürer" diyen müellifin diğer yandan, "O göklerin rabbinin işidir ve keyfiyeti de bilinmez" diyerek kendi içinde çelişkiye düşmesi tabiidir. Ayrıca eğer eser Hassâf tarafından redakte edilmiş olsaydı fiyatlarla ilgili yorumun, onun devrinde Arapça'ya çevrilmiş Yunan felsefe eserlerinin etkisiyle farklılaşması gerekirdi.

Dış ticarete de ümmetin menfaatlerinin gözetilmesi taraftarı olduğu anlaşılan Ebû Yûsuf, devletin stratejik öneme sahip at ve silâh gibi askerî levazımın düşman ülkelere ihracatını yasaklaması gerektiğini savunmaktadır.

Kitâbü'l-Harâc ilk önce tek bir yazmaya dayananlar tahkiksiz bir şekilde neşredilmiştir (Bulak 1302). Daha sonra Bulak neşrine ve bir nüshaya (el-Hizânetü't-Teymûriyye, Fıkıh, nr. 674) dayalı olup önceki gibi hatalarla dolu tahkiki bir baskı daha yapılmıştır (el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1346, 1352, 1382, 1392, 1396, 1397; Beyrut 1399/1979, *Mevsû'atü'l-harâc* içinde). Eserin tam tahkiki, ilk olarak Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî (ö. 1194/1780) tarafından yapılan *Fıkhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâc*'i'l-mürşad 'alâ hizâneti Kitâbi'l-Harâc adlı şerhinin neşrinde gerçekleştirilmiştir (I-II, Bağdad 1973). Bu şerhin muhakkiki Ahmed Ubeyd el-Kebîsî, sayfanın üst ve alt taraflarında birbirinden ayırdığı metinle şerhi sistematik bir şekilde karşılaştırmış, bunu yaparken de şerhin eldeki iki yazmasıyla metnin baskılarını esas almıştır. Nisbeten eksik olan tahkik tekniğine rağmen ortaya konulan bir metin çıkmıştır. *Kitâbü'l-Harâc*'in Muhammed İbrâhim el-Bennâ (Kahire 1981) ve İhsan Abbas'ın (Beyrut 1405/1985) yaptığı neşirleri de tahkik tekniği açısından Kebîsî'ninkinden üstün değildir.

Osmanlı Türkçesi'ne Müderriszâde Mehmed Atâullah Efendi (*Kitâbü'l-Harâc*, sadeleştiren İsmail Karakaya, Ankara 1982) ve Rodosîzâde Mehmed Efendi (*Kitâbü'l-Harâc*) tarafından çevrilen eseri Ali Özek günümüz Türkçesi'ne kazandırmıştır (*Kitâbü'l-Harâc*, İstanbul 1968, 1973). Ayrıca Âbid Ahmed Ali'nin İngilizce'ye çevirdiği eserin (*Kitab-ul-Kharaj: Islamic Revenue Code*, Lahore 1979) Fransızca (E. Fagnan, *Le livre de l'impôt foncier*, Paris 1921), Urduca (M. N. Siddîki, Lahor 1966) ve özet bir İtalyanca (*Il kitab al-Kharag*, Roma 1906) tercümesi de yapılmıştır. Kitabın

A. Ben Shemesh tarafından *Taxation in Islam* adıyla yapılan kısmî bir İngilizce çevirisi de vardır (eleştirisi için bk. Hawting, s. 190).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1396; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 203; Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fıkhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâc* (nşr. Ahmed Ubeyd el-Kubeyssî), Bağdad 1973-75, I-II; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1353/1935, II, 201-203; Brockelmann, *GAL*, I, 177; *Suppl.*, I, 288; Sezgin, *GAS*, I, 420; A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam*, Leiden-London 1969, III, s. VII-VIII, 1-32; Mahmûd Matlûb, *Ebû Yûsuf: Hayâtühû ve âşâruhû ve ârâ'ühû'l-fıkhiyye*, Bağdad 1972, s. 103-109; Şevki Ahmed Dünyâ, *Silsiletü a'lâmi'l-iktisâdî'l-İslâmî*, Riyad 1404/1984, s. 19-70; Z. Ahghari, *The Origin and Evolution of Islamic Economic Thought* (doktora tezi, 1991), The Florida State University, s. 100-101; A. K. M. Meera - S. N. Ahsan, "al-Kharaj and Related Issues: A Comparative Study of Early Islamic Scholarly Thoughts and Their Reception by Western Economists", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. A. M. Sadeq - A. Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 203-221; N. Calder, "The Kitâb al-Kharaj of Abû Yûsuf", *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993, s. 105-160; G. R. Hawting, "Taxation in Islam. Vol. III: Abû Yûsuf's Kitâb al-Kharaj", *JRAS* (1971), s. 190; Hâdî Derkâş, "Nizâmü'l-harâc min hilâli Kitâbi'l-Harâc li-Ebî Yûsuf el-Kâdî", *el-Mevrid*, X/3-4, Bağdad 1981, s. 146-148; M. Necatullah Siddîki, "el-Fikrû'l-iktisâdî li-Ebî Yûsuf", *Mecelletü ebhâsi'l-iktisâdî'l-İslâmî*, II/2, Cidde 1405/1985, s. 72-87; Me'mûn es-Sâgricî, "Kitâbü'l-Harâc li-Ebî Yûsuf", *MMLAdm.*, LX/2 (1985), s. 359-361; Abdul Azim Islahi, "Market Mechanism in Islam: A Historical Perspective", *Journal of Islamic Economics*, I/1, Petaling Jaya 1995, s. 2-3; Cengiz Kallek, "Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 1-18; Ali Hasenî el-Harbûtî, "el-Harâc li-Ebî Yûsuf", *Tî*, IV, 605-616.

CENGİZ KALLEK

KİTÂBÜ'L-HARÂC

(كتاب الخراج)

Kudâme b. Ca'fer'in
(ö. 337/948 [?])

kâtiplik sanatı
ve kamu maliyesine dair eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'at (şan'at) i'l-kitâbe* olup müellifin çeşitli devlet dairelerinde uzun yıllar süren hizmetleri sırasında edindiği idarî-meslekî tecrübeyi yansıtan önemli teknik ayrıntılar ve dokümanter bilgiler içermektedir. Esere Aristo'yu şerhetmiş bir filozof olan müellifin (*El²* [İng.], V, 318-320) tarihçilik, edebiyatçılık ve kamu yönetimi uzmanlığı yönleri de belli oranda yansımıştır. Michael Jan de Goeje'nin tahminine göre (İbn

Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, neşredenin Fransızca girişi, s. XXII) 316 yılından sonra kaleme alınmış olan *Kitâbü'l-Harâc*'in 320'de (932) Vezir Ali b. İsâ'ya sunulduğu bilinmektedir (Ebû Hayyân et-Tevhîdî, II, 145-146).

Kitâbü'l-Harâc sekiz kısma (menzile) ayrılmıştır. Ancak bunlardan sadece beşinci-sekizinci kısımlar arasındaki bölüm günümüze ulaşmış olup yegâne nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 1076). Mutarrizî'nin, bizzat okuduğu *Kitâbü'l-Harâc*'in yedi kısımdan ibaret olduğunu söylediğine dair rivayet onun eserin müsvetde halindeki bir nüshasına atıfta bulunduğunu düşündürmektedir. Çünkü Kudâme'nin kendisi beşinci kısmın birinci bölümünde siyasete dair sekizinci kısma atıfta bulunmaktadır (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 30). İbnü'n-Nedîm'in, esere daha sonra bizzat müellifi tarafından dokuzuncu bir kısmın ilâve edildiğine ilişkin ifadesi (*el-Fihrist*, s. 144; ayrıca bk. Yâkût, XVII, 13) yanlış olmalıdır. Bu hata muhtemelen yedinci kısmın son bölümünün müstakil bir kısım sanılmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu bölüm eserin mevcut kısmının en uzun bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca *Fihrist*'teki bu bilgiye farklı bir hatla düşülen derkenarda (s. 144) yedi kısımdan ibaret olan esere daha sonra "es-Siyâse" başlıklı sekizincisinin ilâve edildiği belirtilmektedir.

Kudâme b. Ca'fer'in kendi ifadesinden anlaşıldığı üzere (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 20, 131) birinci kısım eserin muhtevasını tanırtıcı bir mukaddimeden ibarettir. Kitabın konu bütünlüğünden hareketle ikinci kısımda kâtiplik mesleğinin incelikleri ve icrası için gerekli alet edevatın ele alındığı tahmin edilebilir. Yine müellifin ifadesinden (a.g.e., s. 37) çıkarılabildiğine göre üçüncü kısım kâtiplerin bilmesi zorunlu olan belâgat ya da beyân sanatıyla ilgilidir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin, Vezir Ali b. İsâ'nın bu kısım üzerine övgüler söylediği yönündeki değerlendirmesi de bu tesbiti doğrulamaktadır. Dördüncü kısımda, devlet gelir ve giderlerinin hesabını tutup bütçeyi hazırlayan Dîvânü'l-harâc ile Dîvânü'd-diyâ' ele alınmakta, bunların görev alanları, işleyiş tarzları ve meclisleri incelenmekte, Meclisü'l-inşâ bünyesinde yürütülen yazışmaların haraçla ilgili olanlarından örnekler verilmektedir.

Eserin beşinci kısmı, saray teşkilâtının Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'd-diyâ' haricindeki diğer daireleri hakkında olup on bir bölümden ibarettir: 1. Ordu divanı (Dîvâ-

nü'l-ceys); 2. Maliye nezareti (Dîvânü'n-na-fakât); 3. Hazine dairesi (Dîvânü beyti'l-mâl); 4. Resmî yazışmalardan sorumlu muhabere divanı (Dîvânü'r-resâil); 5. Tevki' dairesi ve Defterhâne (Dîvânü't-tevki' ve Dîvânü'd-dâr); 6. Mühürdarlık (Dîvânü'l-hâtem); 7. Gelen evraklar dairesi (Dîvânü'l-fad); 8. Darphane (Dîvânü dâni'd-darb), paraların ayar ve ölçüleri; 9. Mezâlim divanı (Dîvânü'l-mezâlim); 10. Emniyet teşkilâtının yazışmaları; 11. Posta ve istihbarat dairesi (Dîvânü'l-berid), posta istasyonları, doğu ve batı yolları.

Altıncı kısımda konunun coğrafyaya ilişkin yönleri yedi bölüm halinde ele alınmaktadır. Birinci bölümün başlangıcında dünyanın yuvarlaklığının vurgulanması ve ekvatorun uzunluğunun astronomik gözleme dayalı olarak hesaplanması ilginçtir (a.g.e., s. 132-134). Yedi iklim taksimi üzerine dayanan riyâzî coğrafya konuları topografik bilgilerle birlikte ele alınmaktadır. Ayrıca dinî ve siyasî başşehirleri oluşturan Mekke ile Bağdat merkez alınarak İslâm ülkesinin Çin, Bizans ve Mağrib sınırı boylarına kadar uzanan karayolları yanında deniz-nehir ulaşımı mesafeleriyle birlikte incelenmektedir. Bu kısmın bir başka üstün tarafı da yeni yollarla ilgili olarak daha önceki eserlerde bulunmayan bazı bilgilere burada yer verilmesidir. Ancak genelde iktisat, özelde ise maliye ta-

rihi açısından belki de en dikkate değer bölüm, devletin o devirdeki bölgesel vâridâtını gösteren gelirler cetvelinin yer aldığı altıncı bölüm olup önemli dokümanlar bilgileri içermektedir. Aynî gelirlerin nakdî karşılıkları verilirken dinar-dirhem kurları ve fiyatlar hakkında bazı ipuçları sağlanmaktadır (meselâ bk. a.g.e., s. 167, 182). Yedinci bölümde sınır boyları, komşular ve her iki tarafın savunma sistemleriyle ilgili olarak verilen bilgiler de esere jeopolitik ve jeostratejik açıdan zenginlik katmaktadır. Bu kısımda muhteva bakımından İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik*'inin geniş tesiri hissedilmektedir. Aslında mevcut kısımların üslûbu da İbn Hurdâzbih'te olduğu gibi kuru bir kamu yöneticisi üslûbudur. Kudâme'nin edebî gücünü ortaya koyduğu *Nağdû's-şîr* ve *Cevâhirü'l-elfâz* gibi eserlerindeki üslûpla *Kitâbü'l-Harâc*'daki üslûbu arasında hepsinin kendisine aidiyeti hususunda şüphe doğuracak kadar önemli farklar görülmektedir. Ancak bu eserin kâtip çıraqları için hazırlanmış bir ders kitabı mahiyetinde olduğu düşünüldürse dilinin mümkün merteye sade ve kuru olması kaçınılmazdır. Bu noktada Kudâme'nin 297 (910) yılından ölüm tarihine kadar Dîvânü'l-harâc başkanlığı yaptığı hatırlanmalıdır.

Yedinci kısmın ilk on sekiz bölümü kamu maliyesi ve toprak sistemiyle ilgilidir. Kudâme bu bölümlerin tertibinde Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl*'ini örnek almış ve ondan sık sık iktibaslarda bulunmuştur (a.g.e., s. 215, 216, 219, 230, 250, 253, 254). Aslında *Kitâbü'l-Harâc*'in muhteva bakımından Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem ve İbn Receb gibi haraç yazarlarının günümüze ulaşan eserleriyle örtüşen kısmı sadece burasıdır. Kudâme bu kısmın girişinde şeriâtın kök, kâtiplik sanatının ise onun dallarından biri mesabesinde olduğunu söylemekte, ardından fıkıhın kaideleleriyle kâtipin uygulamalarının uyum halinde olduğunu gösteren bazı örnekleri sıralamaktadır. Buna karşılık konunun, fakihlerin bilmediği bazı teknik ayrıntılarının kâtiplerin ürettiği pratik çözümlerle halledildiğini belirtmektedir (a.g.e., s. 202-203). Aynı mantıktan hareketle yedinci kısımda kamu maliyesi ve toprak sistemine ilişkin fikhî ahkâm nakledilmektedir. Ancak fıkıh sahasında otorite olmayan Kudâme'nin burada ortaya koyduğu ahkâm çağına has görüşlerin özgülükten yoksun bir özetinden ibarettir. Belki de bu kısmın en önemli özelliği kamu maliyesine dair fey, haraç, öşür, ihya,

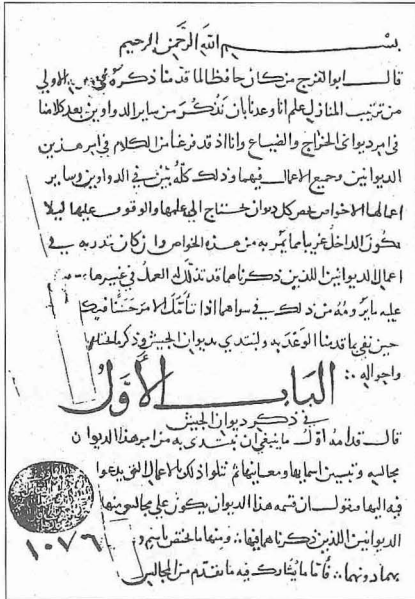
iktâ, îgâr, tesvîg, himâ, hatîta, terîke, tu'me gibi pek çok teknik tâbirin tarifinin yapılmasıdır. Yedinci kısmın on dokuzuncu ve sonuncu bölümü ise fetihlerle ilgili olup Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ının özet halinde bir kopyası gibidir. İslâmî vergi sisteminin hukukî temelini oluşturduğu için fetihlere ilişkin deliller vergi meseleleriyle uğraşan yazarlar tarafından yer geldikçe sunulmaktadır. Bununla birlikte fetihler böyle bir eserde ilk defa bu genişlikte ele alınmaktadır.

On iki bölümden oluşan sekizinci kısım, Rosenthal tarafından sosyoloji ve siyaset biliminin sistematik bir tasviri olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca özellikle dokuzuncu bölüm, Roma ve Sâsânîler'in İskender ve Enûşîrvân gibi âdil hükümdarlarının geleneksel idare tarzlarını ihtiva eden bir yönetim âdâbına da (Fürstenspiegel) yer vermektedir (Rosenthal, s. 117). Bu kısımda sosyal meseleler yanında toplumsal gelişme, duraklama, gerileme ve çöküş sebepleri ele alınmakta, kamu yönetimine ilişkin bilgiler verilmektedir. Bu bağlamda tamamen Aristo düşüncesinin etkisiyle insanların yiyecek, giyecek, cinsel temas gibi ihtiyaçlarının analizi yapılmakta, bunların üzerine ise paranın ve sosyal kurumlarıyla birlikte şehirlerin doğuşu, dolayısıyla muayyen vasıflara sahip liderlerin gerekliliği hususları bina edilmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, genel olarak tarihî ve içtimâî düşüncenin İslâm iktisat düşüncesine nüfuzunun ilk örneği değilse de Meşşâî felsefenin ilm-i tedbiri'l-men-zil ile ilgili teorik yorumlarının pratikle meczedildiği yegâne numunedir.

Müellifin ifade ettiği (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 23) ve muhtevadan da anlaşıldığı üzere her kısım bir diğerinin mukaddimesi özelliğini göstermektedir. Kısımlar ya "sadr" adı verilen kısa bir girişle başlamakta ya da birinci bölümleri bu işlevi görmektedir. Delillerin ana kaynaklara dayandırılmasının gereğini vurgulayan müellif zaman zaman Kur'an'a, hadise ve çeşitli mezheplerin temel kaynaklarına atıfta bulunmakta, mezheplerin ihtilâf ettiği hususlarda muhalefet noktalarını belirtmektedir. Eserde genel olarak kavramsal açıklamalara da yer verilmektedir.

Kitâbü'l-Harâc iktisat, kültür ve teşkilât tarihi açısından zengin bir kaynaktır. İncelemelerinde coğrafya ile tarih yazıcılığını meczeden Kudâme'nin vergilendirme esaslarının tarihî temellerini genişletmeyi arzuladığı açıktır. Bununla birlikte ele alınan konular sadece merkezî idareyi oluşturan çeşitli birimler, maliye sistemi

Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin ilk sayfası (Köprülü Ktp., nr. 1076)

ve onun tarihî, coğrafi ve fikhî temelleri gibi geniş bir teknik meseleler manzumesiyle ilgili olmayıp ayrıca dilin kullanımı, edebî gelenekler ve resmî yazışma âdâbına da temas etmektedir. *Kitâbü'l-Harâc*, bu yönü ve sade üslûbuyla kâtip adayları için çok değerli bir ders kitabı mahiyetindedir.

Kudâme eserini hazırlarken yukarıda zikredilen kitaplardan başka Yahyâ b. Âdem (a.g.e., s. 209, 220, 236, 356), Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr (a.g.e., s. 222-223) ve Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'larından da faydalanmıştır. Günümüze ulaşmamakla birlikte Vezir Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr'ın haraç üzerine bir rapor hazırlayarak Halife Mehdi-Bilâh'a sunduğu bilinmektedir. Kudâme, ayrıca Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, Heysem b. Adî, Ebû'l-Hasan b. Ali b. Muhammed el-Medâinî gibi âlimlerden iktibaslarla bulunmuştur.

Mâverdi, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İbn Havkal gibi âlimler Kudâme'den istifade etmiştir. İbn Havkal, yauından ayırmadığını belirttiği İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî ve Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî'nin aynı adlı eserleriyle *Kitâbü'l-Harâc*'ı karşılaştırmakta ve sonuncusunun hepsinden üstün olduğunu söylemektedir (*Şûretü'l-arz*, I, 329). Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî de Kudâme'nin edebî gücünü övmekte ve delil olarak *Zehrû'r-rebî'* ve *Kitâbü'l-Harâc*'a bakılmasını önermektedir. *Kitâbü'l-Harâc*'dan faydalananlar arasında bulunan Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin coğrafyacılık yönü Kudâme'ninkini aşmıştır (bk. AHSENÜ'l-TEKÂSİM).

Kitâbü'l-Harâc üzerine yapılan ilk çalışma Mac - Guckin de Slane'in yayımladığı özettir ("Notice sur Codema et ses écrits", *JA*, XX [1862], s. 155-181). Ardından Aloys Sprenger coğrafyaya dair kısmının bir değerlendirmesini yapmıştır (*Die Post-und Reiserouten des Orients. Mit 16 Karten nach einheimischen Quellen*, Leipzig 1864). Daha sonra M. de Goeje, beşinci ve altıncı kısımlardan seçtiği bazı bölümleri, İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inin arkasında Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (*Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Ebi'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib el-Bağdâdî*, Leiden 1889, s. 184-266). Bu ek bölümü Hüseyin Karaçanlu Farsça'ya (*Kitâbü'l-Harâc*, Tahran 1370), Ebû'l-Hayr Urduca'ya (Haydarâbâd 1930) tercüme

etmiştir. Ayrıca eserin söz konusu bölümlerini Muhammed Mahzûm *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* adıyla neşretmiştir (Beyrut-Limasol 1988). Beşinci kısmın M. de Goeje'nin yayımlamadığı ilk on bölümü, birincisinin Farsça tercümesiyle birlikte Hüseyin Hidiv Cem (Tahran 1974) ve Mustafa el-Hiyârî (*ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib*, Amman 1986) tarafından yayımlanmıştır. Bu kısmın tamamını Talâl Cemil Rifâî tahkiki olarak neşretmiştir (*el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe*, Mekke 1407/1987). Yedinci kısmın ilk on sekiz bölümü A. Ben Shemesh tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek Arapça metninin tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır (*Taxation in Islam*, II, Leiden-London 1965). Mütercim, her ne kadar çeviri esnasında metne sadakatten çok anlamı korumaya özen gösterdiğini söylemekteyse de orijinal metindeki bazı ifadelerin tercümede düştüğü ve hatta yanlış anlaşıldığı görülmektedir (eleştiriler için bk. Robson, XXIX [1966], s. 620-621). Sekizinci kısım yine Mustafa el-Hiyârî tarafından neşredilmiştir (*es-Siyâse min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe*, Amman 1401/1981). Türkler ve Türk illeri hakkındaki bilgiler Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilerek *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* isimli çalışmasında yayımlanmıştır (Ankara 1985, s. 188-190). Eserin günümüze ulaşan kısımlarının tamamını ilk olarak Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî tahkik ederek neşretmiştir (Bağdat 1981). Ancak bu baskıda bazı tahkik hataları vardır (bk. İbrâhim es-Sâmerrâî, III/2 [1982], s. 199-205). Daha sonra Fuat Sezgin eserin yegâne yazmasının tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (Frankfurt 1407/1986).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, neşredenin Fransızca girişi, s. XXII; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat 1981; a.e. (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1986, neşredenin girişi, s. 5-8; a.mlf., *es-Siyâse min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Mustafa el-Hiyârî), Amman 1401/1981, neşredenin girişi, s. 10-28; a.mlf., *ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Mustafa el-Hiyârî), Amman 1986; a.mlf., *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Talâl Cemil Rifâî), Mekke 1407/1987, neşredenin girişi, s. 101-107; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 16; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, I, 284, 329, 453; Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsîm*, s. 105, 212; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 144; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'âne* (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Beyrut 1373/

1953, II, 145-146; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Küveyt 1409/1989, s. 224-225; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Kahire 1357/1938, s. 204; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, XVII, 12-15; A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam*, Leiden-London 1965, II, 1-16; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 116-117; Abdülmecid ez-Zuveyy, "el-Coğrafiyyüne'l-'Arab ve devruhüm fi't-ta'rif bi'l-Cezîretü'l-'Arabiyye", *Meşâdiru Târîhi'l-Cezîretü'l-'Arabiyye* (nşr. Abdurrahman Tayyib el-Ensârî v.dğr.), Riyad 1979, I/2, s. 287-288; Muhammed Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Dımaşk 1404/1984, s. 146-147; A. K. M. Meera - S. N. Ahsan, "al-Kharaj and Related Issues: A Comparative Study of Early Islamic Scholarly Thoughts and Their Reception by Western Economists", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. A. M. Sadeq - A. Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 203-221; Ahmed Ridvân Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimün*, Cide, ts. (Dârü'l-beyânî'l-'Arabî), s. 63-71; M. G. de Slane, "Notice sur Codema [Qudamah ibn Ja'far, al-Katib al-Baghdadi, GAL, I, 228] et ses écrits", *JA*, XX (1862), s. 155-181; J. Robson, "A. Ben Shemesh (tr.): Taxation in Islam. Vol. II.", *BSOAS*, XXIX, Hertford 1966, s. 620-621; J. F. Haldon, "Kudama Ibn Dja'far and the Garrison of Constantinople", *Byzantion*, XLVIII, Bruxelles 1978, s. 78-90; İbrâhim es-Sâmerrâî, "Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Kudâme b. Ca'fer", *Âlemü'l-kütüb*, III/2, Riyad 1982, s. 199-205; Muhammed Hüseyin el-Asâf, "Kudâme b. Ca'fer ve kitâbühü el-Harâc ve şinâ'atü'l-kitâbe", *Fayşal*, LVII, Riyad 1982, s. 139-143; Mustafa Hiyari, "Qudama b. Ça'fars Behandlung der Politik: Das Kapitel as-Siyasa aus seinem Vademecum für Sekretare Kitâb al-harâg wa-şanâ'at al-kitâba", *Isl.*, LX (1983), s. 91-103; Cengiz Kallek, "Qudamah ibn Ja'far on Certain Aspects of Political Economy", *al-Shajarah*, III/1, Kuala Lumpur 1998, s. 1-33; S. A. Bonebakker, "Kudama", *Et* (Ing.), V, 318-320.

CENGİZ KALLEK

KİTÂBÜ'L-HAYEVÂN

(كتاب الحيوان)

Câhiz'in

(ö. 255/869)

canlı türlerine dair eseri.

Canlı türlerini daha ziyade edebî bir yaklaşımla ele alan eser Câhiz'in kendi ifadesine göre hayatının sonlarına doğru telif edilmiştir (*Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 7-14, 71-75). Kitap, çeşitli kültürlerin ortaya koyduğu canlılara ilişkin bilgileri derleyen bir çalışma olarak nitelendirilmekteyse de Câhiz'in varlık tasnifinde dayandığı ilkel ve dehrilere yönelik eleştirileri göz önünde tutulduğunda evrensel bir bakış açısıyla, fakat genelde İslâm kültürü çerçevesinde kaleme alındığı söylenebilir.

Kitâbü'l-Hayevân yedi cüzden (cilt) oluşan bir hayvanlar ansiklopedisi hü-